

ZEYİNİZÂDE HÜSEYİN EFENDİ

Zeynizâde Hüseyin Efendi'nin *el-Ta'likât 'alâ Fethî'l-esrâr 'alâ İzhârî'l-esrâr* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Kasıdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 607)

ren özellikle Arapça okuyan Türk öğrencilerinin ellerinden düşürmedikleri yine Birgivi'ye ait kitabın cümle tahliline dairedir. Müellifin *İzhâr Mu'ribi* diye tanınan bu eseri *İzhâr*'ın anlaşılmasında çok faydalı olmuştur. 1152'de (1739) temize çekilen ve 1160'ta (1747) müellifi tarafından istinsah edilen bir nüshası bilinmektedir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 2596). Bu eser de İstanbul'da defalarca basılmıştır (meselâ 1218, 1228, 1233, 1309, 1312, 1318). *İzhâr Mu'ribi*'nde bazı ibarelerin kenarında yer alan, "Bu ifadede ikinci *Mu'rib*'e reddiye vardır" şeklindeki notlarla kast edilen kişinin, Zeynizâde'nin çağdaşı olan ve *İzhâr*'a daha önce mu'rib yazan Kuyucaklı Abdullah Efendi olduğu *Hallûl esrârî'l-ahyâr*'ın bir nüshasında belirtilmiştir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 2596, vr. 9^a). 4. *el-Fevâ'idü's-şâfiye 'alâ irâbi'l-Kâfiye*. Müellifin en hacimli ve muhtemelen en son eseri olup İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si için kaleme alınmıştır. 1168'de (1755) tamamlanan eserin temize çekilmiş nüshasından yine müellifi tarafından Güzelhisar şehrinde istinsah edilen ve 1171'de (1757-58) tashihi tamamlanan bir nüshası Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 2608). Bu eser de medrese mensurlarının dikkatini çekmiş, birçok yazma nüshasının yanında İstanbul'da defalarca basılmıştır (meselâ 1220, 1223, 1235, 1307, 1313, 1315). 5. *Risâle*

fi's-sarf (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2484, vr. 61^b-64^b). Dâvûd-i Karsî'nin *Emsile* şerhiyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1263, 1272, 1301). Zeynizâde ve hocası Sobucalı Mehmed Efendi'yle ilgili yüksek lisans çalışmaları yapılmıştır: Aşır Durgun, *Zeynizâde Hüseyin b. Ahmed ve Eserleri* (1982, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Abdullah Bilin, *Sobucalı Mehmed Efendi'nin Keşfî'l-inâye fi mesâli'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik)* (2009, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mustafa Öncü, *Sobucalı Mehmed Efendi ve Fethu'l-esrâr fi Kitâbi'l-İzhâr Adlı Eserinin İnceleme ve Edisyon Kritiği* (2009, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Zeynizâde, *el-Fevâ'idü's-şâfiye*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 2608, vr. 1^{a-b}, 2^a, 358^b; a.e., İstanbul 1271, s. 18, 41, 236-237, 292, 419, 483-484, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *Hallûl esrârî'l-ahyâr*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 2596, vr. 2^a, nr. 2598, zahriye sayfası; a.e., İstanbul 1309, s. 50, 63, 197, 256, ayrıca bk. tür.yer.; Râgîb Paşa, *Münşeât*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 868, vr. 1^b-2^b; Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Mecelletü'n-nişâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628 → Ankara 2000, vr. 245^{a-b}; Amasyalı Âkîfzâde Abdürrahim, *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-meshûd ve'l-mesmû'* (trc. Hikmet Özdemir), İstanbul 1998, s. 137, 319; Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâ-yih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihin ve Eubbânın Terâcim-i Ahvâli*, İzmir 1324, s. 63; a.e. (haz. M.

Akif Erdoğan), İzmir 1994, s. 32; Osmanlı Müellifleri, I, 321; Serkis, *Mu'cem*, I, 992-993; Brockelmann, *GAL*, I, 370; *Suppl.*, I, 504, 537; II, 656; *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 326; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 531-532; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 232; Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi: Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992, s. 166; Ramazan Ergün, *Aydın'ı Aydınlatanlar, Aydın Meşhurları*, Aydın 1998, s. 104-105, 111, 125; Ahmet Yılmaz, *Mecelletü'n-nişâb Fihristi*, Konya 2000, s. 228; Mehmet Faruk Çiftçi, *Kuyucaklı Abdullah b. Muhammed el-Aydî'nin Mu'rib-i Avâmîl-i Cedîde Adlı Eserinin Tahkiki* (yüksek lisans tezi, 2008), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AHMET TURAN ARSLAN

ZEYNULLAH RESÛLÎ

(1833-1917)

Nakşibendî şeyhi.

İdil-Ural bölgesindeki Troytsk şehrinde Tüngatar'a (bugün Başkırdistan'da) bağlı Şerif köyünde doğdu. Zeynullah İşan diye de bilinir. Aslen Başkırtlar'ın hakan boyundandır. On iki yaşına kadar doğduğu köyde eğitim aldıktan sonra Malay Moy-nak köyünde Şeyh Yakup Hazret'in medresesinde okudu. Yakup Hazret'in Ahund köyüne geçmesi üzerine onunla beraber bu köye gitti. Kelâm konularına dair sorularına hocasının verdiği cevaplar kendisini tatmin etmeyince 1851 yılında Troytsk'a gidip Ahmed b. Hâlid'in medresesinde öğrenimine devam etti. 1859'da Verhnon-Ural'a bağlı Akhoca köyünde imamlık ve müderrislik yapmaya başladı. Aynı yıl Çel-yabinsk'e bağlı Çardaklı köyünde Çardaklı Şeyh diye tanınan Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Abdülhakîm b. Kurbanalî'ye intisap etti, seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı. 1869'da hacca giderken uğradığı İstanbul'da Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ile tanışıp onun müridi oldu. 1870 Eylülünde Troytsk'a dönünce Gümüşhânevî'nin halifesi sıfatıyla irşad faaliyetine başladı ve kısa zamanda etrafında birçok mürid toplandı. Ancak Çardaklı Şeyh'in de halifesi olduğu halde Hâlidî kolunu yayması ve hakkındaki bazı şikâyetler yüzünden 1873'te Vologda bölgesindeki müslüman nüfusun bulunmadığı Nikolsk şehrine sürgün edildi. Burada üç yıl kaldı, ardından izin alıp müslümanların da yaşadığı Kostroma'ya geçti. Bir Tatar mahallesinde beş yıl yaşadktan sonra 1881'de vatanına dönme isteği kabul edilince Akhoca köyüne döndü. Ertesi yıl hacca gitmek üzere yeğeni Mûsâ ile birlikte köyünden ayrıldı. 1884'te hac

dönüşü tekrar Troytsk'a gelip Amur mahallesinde faaliyetlerine başladı. Mahalleyi imar ederek medrese, imarethâne, mes-cid ve kütüphane yaptırdı; bir külliye oluşturdu ve mahallenin adını Mâmûriyye'ye çevirdi. Troytsk kısa bir süre zarfında bir ilim merkezi haline geldi. Türk dünyasının birçok yerinden, özellikle Kazak ve Kırgız bölgelerinden yüzlerce talebe ve mürid Resûliye Medresesi'ne ilim tahsili için akın etti. Zeynullah Resûlî öğretim süresi dört yıl ibtidâî, üç yıl rüşdiyye ve dört yıl idâdî olmak üzere toplam on bir yıl olan bu medresede usûl-i cedîd metoduyla eğitim yapıyor, fen bilimleri ile dinî ilimleri birlikte okutuyordu. İlim ve irşad faaliyetini ömrünün sonuna kadar yoğun biçimde sürdürdü. 2 Şubat 1917'de vefat ettiğinde arkasında Türk dünyasının her tarafından binlerce talebe ve mürid bıraktı. Zeynullah Resûlî'ye dair bilgiler onun hakkında yazılmış hal tercümelerine dayanmakta olup resmî belgelere ulaşılamamıştır. Rızâeddin Fahreddin, Resûlî'nin ölümünün ardından yazılan hal tercümelerini ve gazete yazılarını derleyip bir kitap halinde yayımlamıştır (*Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, Orenburg 1917). Rızâeddin bu kitabın girişinde Resûlî'ye dair belgelerin Rusya İçişleri Bakanlığı veya Orenburg Valiliği Arşivi'nde bulunabileceğini, Diniye Nezâreti Arşivi'nin büyük bir kısmı telef olduğundan bazı şikâyetnâmeler dışında fazla bir şey bulunmadığını söyler.

Zeynullah Resûlî, bir ilim adamı ve tarikat şeyhi sıfatıyla Rusya müslümanları üzerinde derin iz bırakmış önemli bir şahsiyettir. Medresesinde yetişen öğrencileri imam, müderris ve muallim olarak Rusya'nın çeşitli bölgelerine göndererek eğitime büyük hizmette bulunmuştur. İdil-Ural bölgesinin yanı sıra Kazak ve Kırgız bölgelerinin en uzak yerlerinden bile her yıl 100'den fazla öğrenci Resûliye Medresesi'ne gelip eğitim görmüştür. Keşşâf Tercümânî adlı bir yazar, ölümünün ardından yazdığı bir gazete makalesinde onun Kazak-Kırgız halkının eski dinî inançlarından, örf ve âdetlerinden gelen bazı anlayışlarının yerine İslâmî unsurları yerleştirdiğini ifade eder. Çeşitli istismarcılardan dolayı "ışanlık" (şeyhlik) müessesesine karşı çıkan veya tasavvufa hoş bakmayan aydın kesimin kanaatlerinin değişmesini sağlayan Zeynullah Resûlî "reşid mürşid", "dinî ilimlere vâkıf bir âlim" unvanlarıyla anılmıştır. İşanlara hoş gözle bakmayan Zeki Velidi Togan bile ondan övgüyle söz etmektedir. Resûlî, Nakşibendîliğin bütün

esaslarına riayet etmiş bir şeyh olmasına rağmen cehrî zikir uygulamasına da yer vermiştir. Müridlerinden Abdülatif Baygazioğlu müridlerin salı ve perşembe akşamları zikir halkası oluşturduklarını, sabahları da güneş doğuncaya kadar hatm-i hâcegân icra edildiğini, bu zikirler esnasında bazan onar defa cehrî olarak tehîl zikrinin yapıldığını, yatsıdan sonra siyer ve şemâil okunduğunu söyler. Resûlî'nin kendisinden tarikat dersi almaya gelen öğrencileri, "Sizin zikriniz derslerinizdir" diyerek geri çevirdiği, yüksek mânevî tesiriyle binlerce insanı başta içki olmak üzere birçok kötü ve yanlış davranıştan vazgeçirdiği nakledilmektedir. Âlimcan Barudî ve Rızâeddin Fahreddin gibi birçok Tatar-Başkırt âlimi onun müridleri arasındadır. 1880'li yıllardan 1917'ye kadar İdil-Ural bölgesinde ve Troytsk'ta meydana gelen sosyal ve kültürel olaylarda, özellikle eğitimde yenileşme hareketinde (usûl-i cedîd) Zeynullah Resûlî'nin doğrudan veya dolaylı birçok katkısı olmuştur. Rusça öğrenmeye ve Rus okullarına gitmeye karşı çıkmamakla birlikte Ortodoksluğun, Rus dili ve kültürünün müslüman Türkler arasında yayılmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Onun Kazak ve Kırgızlar'a yönelik faaliyetlerine Ortodoks misyonerlerce pek hoş bakılmamış, hatta nefret hisleriyle karşılanmıştır. Zeynullah Resûlî usûl-i cedîd ile öğretime destek vermiş, 1895'te Gaspıralı İsmail'e iki muallimini göndererek bu yeni usulü öğrenmelerini sağlamıştır. Bunun 1897'den itibaren kendi medresesinde uygulamaya başlamış, bu konuda makaleler yazmıştır.

Zeynullah Resûlî'nin altı oğlundan en büyüğü halifesi konumundaki Abdurrahman Resûlî babasının yerine bazı siyasî toplantılara katılmış, 1906'da III. Rusya Müslümanları Kongresi'nde on beş kişilik dinî komisyon üyeleri arasında yer almış, 1941'de Avrupa Rusyası ve Sibiryâ Müslümanları Dinî İşler İdaresi'ne müftü tayin edilmiştir. Diğer bir oğlu Hayrullah Efendi, Medine'de bir Nakşibendî-Müceddidî şeyhine intisap etmiş, Kargalı'da imamlık ve müderrislik yapmıştır. İstanbul'da eğitim gören Abdülkadir adlı oğlu Astrahan'da imamlık görevinde bulunmuş, ömrünün sonuna doğru *Nauka i Reliğiya* adlı bir dergide din aleyhtarı bir yazı yayımlamıştır. Ancak gerçekten ateizmle yönelip yönelmediği bilinmemektedir. Abdullah isimli diğeri oğlu Âlimcan Barudî'den ders aldıktan sonra eğitimini İstanbul'da sürdürmüştür. Zeynullah Resûlî'nin *el-Fe-*

vâ'idü'l-mühimme li'l-mürîdî'n-Nakşibendiyye ve'l-evrâdü'l-lisâniyye ve's-şalavâtü'l-me'sûre adlı eseri (Saint Petersburg 1898) Nakşibendî dervişlerinin okumaları gereken zikir ve duaları ihtiva eder, ayrıca bunların ne zaman ve nasıl okunacağına dair bilgi verilir. *Troytsk Uleması ve Usûl-i Cedîde* adlı on bir sayfalık risâlesi (Orenburg 1911) usûl-i cedîdin aleyhinde olanlara karşı bir fetva niteliğindedir. Onun ayrıca Arapça ibarelerin çoğunlukta bulunduğu, *Elifbâ Hakkında* adlı (Orenburg 1912) on üç sayfalık Tatarca bir risâlesi vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Rızâeddin b. Fahreddin, *Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli*, Orenburg 1917 (Zeynullah Resûlî'yle ilgili hal tercümeleri yanında Rızâeddin'in kısaca hâtralarını da içerir); Zeki Velidi Togan, *Hâtralar*, İstanbul 1969, s. 44; a.m.f., *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 541-542; Hamid Algar, "Shaykh Zaynullah Rasulev", *Muslims in Central Asia* (ed. JoAnn Gross), Durham-London 1992, s. 112-133; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul 2002, s. 99-101; V. V. Barthold, "Shaykh Zaynullah Rasulev, 1833-1917", *Musulmanskiy Mir*, 1/1, Petrograd 1917, s. 73-74; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinde Medenî Uyanış Devri", *DTCFD*, XXIV/3-4 (1966), s. 95 vd.

İBRAHİM MARAŞ

ZEYNÜ'L-AHBÂR

(زين الأخبار)

Gerdîzî'nin

(ö. V./XI. yüzyılın ikinci yarısı)
Târîh-i Gerdîzî olarak da bilinen
Farsça umumi tarihi

(bk. Gerdîzî).

ZEYNÜ'L-ELHÂN

(زين العنان)

Lâdikli Mehmed Çelebi'nin
(ö. XVI. yüzyılın başları)
mûsiki nazariyatına dair eseri.

Tam adı *Zeynü'l-elhân fi 'ilmi't-te'lif ve'l-evzân* olan eser Mehmed Çelebi'nin mûsiki nazariyatına dair kaleme aldığı ilk çalışmasıdır. Arapça yazılarak II. Bayezid'e ithaf edilmiş olup bazı yazarların Fâtihtan Mehmed'e ithaf edildiği yönündeki ifadeleri doğru değildir. Telif tarihi bilinmiyorsa da Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan (nr. 3655) nüshasının sonunda Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin sonradan tahmini yazım tarihi diye eklediği 888 (1483) yılı, eserin Türkçe tercümesi göz önünde bulundurularak yapılmış yerinde bir tesbittir. Eserin diğeri Arapça nü-